VÉGSZÓ.*)

Az akadémiai Nagy Szótár, későbbi néven: A Magyarnyelv Szótára ez idő szerént be van fejezve. Ez idő szerént mondom, mert még mostani szerkezetében, mint alább eléadom, egy toldalék fog hozzá járulni.

A jelen munka, ide értve az Előbeszédet is, áll hat kötetből, 570 ívből, s maga a Szótár 110,784 czikkből, vagyis némi kivétellel, leginkább a betűk, puszta gyökök és törzsek, s a ragok és képzők kivételével, csaknem ugyanannyi egyes szó följegyzése-, illetőleg értelmezéséből.

Elveinket az adott utasítások folytán is egy terjedelmes Előbeszédben terjesztettük elé.

Miként igyekeztünk azokat a részletes eljárásban érvényesítni, ennek némi rajzolása a jelen sorok czélja.

A munkához 1845-ben fogtunk. S kivéve a zavaros forradalmi korszakot, és Czuczor társam fogsági idejét — összesen három évet — munkálatunk tizenkét év alatt kéziratban a körülményekhez képest elkészült. A körülményekhez képest, igenis, mert már időközben hatalmas lendületet vőn a magyar nyelvészkedés, részint nyelvünk sajátságainak fürkészése, részint a többé-kevésbé rokon-nyelvekkel összehasonlítás, részint végre számosabb régi nyelvemlékeknek megjelenése által.

Azon időben tehát, ez előtt mintegy tizennégy évvel, midőn az akkori mű kéziratban már befejezve áll vala előttünk, egymással tanakodánk, mitévők legyünk. Ha a kéziratot legott nyomatni kezdjük, nagyon hiányosan fogna az kiütni. Ha pedig a munkát ismét elül kezdve, a magyar nyelvészetnek már akkori állásához képest is, az újabb anyagot szintén feldolgozni akarjuk, újabb működésünk megint 10—12 évet vesz igénybe. És ha csak ez után fogunk a munka nyomatásához, kérdés egy részről, hogy mi, kiknek életkorunk a századdal jár vala, megérjük-e a nyomtatásnak csak megkezdését is, más részről, ha a várt 10—12 év alatt úgy fog haladni a magyar nyelvészet, mint a megelőzött években, fogunk-e akkor is kielégítő — legalább viszonylag kielégítő — munkát adhatni.

Tanakodásunk eredménye az lőn, hogy a nyomtatásnak megkezdésére hívtuk fel az Akadémiát, s ez azt el is határozta. De egymás közt abban állapodánk meg, hogy folytonosan működve, kutatva, jobbítva, a kéziratot, mely különben is jó nagy halmazra nevekedett volt, csak részletekben adjuk át a nyomtató intézetnek. Más részt előre látván, hogy így is sok hiány maradhat a munkában, sőt a szakgatott működés közepett hibák is csúszhatnak abba, indítványozók s az Akadémia indítványunkat el is fogadá, szólíttassanak fel az egész hazában azok, kiket a magyar nyelv ügye érdekel, hogy a koronként megjelenő füzeteket, illetőleg köteteket áttekintve, észrevételeiket az Akadémiához küldjék be.

A felszólítás több ízben is megtörtént, de annak az óhajtott módon kevés sikere lett. Azonban nyomtatásban megjelent némely művekben, egyre másra figyelmesekké tétettünk.

Czuczor társam újabb munkásságunk derekán 1866-ban a szótári ügynek is kipótolhatlan veszteségére más hazába költözött. S én árván maradtam. A munkának most már, mint legelül érintém, ez idő szerént bevégeztét tudathatni, zajos éltem legnagyobb szerencséjének tartom.

Ami a részletes eljárást illeti:

*) Felolvastatott a magy. tud. Akadémiának 1874. ötödhó 18-ikán tartott ülésében.

Feladatunknak kitűzött czélja részint eredetileg, részint később általunk ajánlva s az Akadémia által is elfogadva, négy fő irányban foglalható össze, s ezek valának

1) az egyes szók és szórészek egybegyüjtése;

2) azok nyelvtani sajátságainak följegyzése;

3) lehető bő értelmezésök;

4) elemzésök, vagyis az úgy nevezett szófejtés, és ezzel kapcsolatban az idegen nyelvekbeli rokon szókkal egyeztetés vagy hasonlítás.

Az egyes szók összegyüjtésére nézve feladatunk főleg az irodalmi nyelv vala, de némi részben a tájnyelv és körülményeinkhez képest a régi nyelv is.

Az irodalmi nyelvre nézve 1846-dik évben a XVII. nagy gyülés a csupán tudománybeli használatban levő műszókat a Nagy Szótárból kirekesztendőknek határozta (l. Előbeszéd 12. l.). Mi azokat, melyeket a szakférfiak már általában elfogadtak s annyira megállapítottak volt, hogy jóformán a közönség használatába is átmentek, pl. a vegyészetben az elemi testeknek és legközelebbi összeköttetéseiknek nevei, a növénytani műszók és nevezetek; vagy melyek nagy részben magából a közéletből merítve csak nagyobb szabatosságot nyertek vala, mint a törvénykezési, kereskedelmi, vadászati, hajózási stb. nevezetek, a Szótárba fölveendőknek véltük s a szokatlanabbaknál a kútfőket is, honnan átvevők, megemlítettük.

A tájnyelvet illetőleg eleintén alig vala más forrásunk, mint az Akadémia Tájszótára, és némi részben Szabó Dávid Kisded Szótára (e néven egész munkánkban mindenütt Baróti Sz. D. értendő); de erre nézve is kezdetben azt gondolók, hogy a Nagy Szótárban csak az irodalomba is fölvehetőknek volna helyök. Később és már csak a nyomtatás alatt járultak ahhoz, különösebben szófejtés tekintetében igen becses adatok, ú. m. Vass József jutalmazott értekezése a Dunán túli nyelvjárásról a Magyar Nyelvészet V. kötetében; Kriza Jánosnak »Vadrózsák« czimű munkája a székely népköltésről és népnyelvről; Lőrinczi Károly s idősb Mándy Péter közleményei; legújabban pedig az Akadémia utaztatása folytán Budenz József és Szarvas Gábor gyüjteményeik, s a Magyar Nyelvőrben időnként közlött népnyelvi adatok.

Szabad legyen itt a népnyelv és irodalmi nyelv közötti különbséget azon okból is kiemelnem, minthogy merültek föl nézetek és szózatok, melyek azon esetekben, midőn a kettő közt valamely eltérés mutatkozik, az irodalmi nyelvet határozottan roszalják; sőt nekünk is hibául rovák föl, hogy roszalásunkat többször nem nyilvánítottuk, mint valóban nyilvánítottuk.

Általában tekintve is a dolgot, kicsoda kételkedhetik, hogy valamint a régi, úgy a ma élő nyelvekben is, ahol az irodalom jelentőségre jutott, az irói nyelv és a köznép nyelve között nevezetes különbségek állának elé? Ki merné állítani, hogy pl. Cicero, Quintilian, Tacitus úgy írtak, mint a római köznép beszélt, vagy a római köznép úgy beszélt mint Cicero, Quintilian, Tacitus írtak? Hiszen Cicero (De Oratore) maga különbséget tesz a latin beszédbeli *urbanitas et rusticitas* között. És hozzánk legközelebb is tudjuk, tapasztaljuk, hogy a német irodalmi nyelv tetemesen eltér bármely egyes német népfaj nyelvétől.

Nem akarom, hogy félreértessem.

A nyelv valódi szellemétől egyetlen egy iró sem térhet el. De egy részről épen az a legnehezebb kérdés: miben áll valamely nyelv szelleme? más részről a népies szójárások terén is számosak az eltérések és határozatlanságok, melyekre nézve az irónak, ha művészileg akar megfelelni feladatának, a szókban és szóalakokban nemcsak válogatással kell foglalkodnia, hanem bizonyos rendezési és izlési érzékkel is kell bírnia, sőt már a műveltebb élő, ú. m. fínomabb társalgási, különösen szónoklati beszéd is szabatosság és csín tekintetében nagyobb gondot igényel. Aztán a mindennapi élet körén túl mennyi fogalomra, eszmére van még szüksége a tudományos világnak, melyek a köznép gondolkodásmódjában elé nem fordúlnak, elé nem fordúlhatnak! Ezeket tehát a tudomány emberének vagy idegen nyelvekből kell pótolnia, sőt azok végett egészen idegen nyelvet használnia, mint használtatott nálunk a közel multban a latin nyelv, vagy ha a nemzeti nyelvet választja közegül, de ezt idegen szókkal, szólásokkal tarkítni, dísztelenítni s olykép elárasztani nem akarja, hogy elvégre több lesz iratában az idegen elem, mint azon nyelvé, melyen működni, hatni akar, magából az adott nyelvből kell sokat, igen sokat fejlesztenie. Az anyagot ugyan a népnyelv szolgáltatja, ideértve a régibb nyelvemlékekben fennmaradt nyelvanyagot is, mely kivált az eredeti — nem fordított — művekben a népnyelvhez közelebb állott, mint a tudományokban, művészetekben már előbbre haladt irói nyelv, de az anyag még nem minden, annak feldolgozása, szabatosítása, csínosbítása — hogy úgy mondjam kicsiszolása — művelt s kivált irodalmi nyelvben fensőbb törvények alapján történik. S ekkor a népnyelv mint anyag és annak a fínomabb társalgásban s irodalomban és tudományban alkalmazása közt olyan lesz a különbség, mint az ugyan olyan anyagból

épült ház és ház között. Miként ezeket már többször is igyekvém kifejteni, sőt Quintilian tanaival is támogatni, ki a gondos irályt Praxiteles márványművéhez hasonlítja, a kidolgozatlan vagy legalább nem müvészileg kidolgozott márványdarabbal ellentétben.

Most egy-két példával szolgálok annak igazolására, hogy az irodalomban s finomabb társalgásban már állapodásra jutott egyes szókat sőt szóalakokat, habár a népnyelvtől eltérők, nem tartottuk föladatunknak megtámadni.

Kegyelmed. Kend. Ön stb.

A régi általános magyar nyelvben, mint régi levelezésekben olvasható, alig találunk más tisztelő megszólításokat mint *kegyelmed* és ritkán *nagyságod*. Még gr. Eszterházy Miklós nádor is Rákóczy György erdélyi fejedelmet, és viszont, a magyarban csak kegyelmed szóval czímezi. Később a kegyelmed (néhutt ma is kigyelmed) *kelmed*-re, majd *kemed, kend* (= kemd), *kied, kjed, ked*-re stb. rövidült. Már Mikes Kelemen is csak *ked*-et használ. De később czifrábbnál czifrább czímezések: excellentiád, (magyarosan: kegyelmes úr vagy nagyméltóságod), méltóságod, uraságod, tekintetes, tisztelendő stb. jövén divatba, különösen a társalgási nyelvben kivánatos lőn valamely általánosan elfogadható czímezés használhatása. A régi czímezések erre nem valának többé alkalmasak. Ha gr. Széchényi István társalgás közben vagy valamely levelében a kend szót használja, bizonyosan azt mondják róla: ejnye beh parasztosan beszél. Ha pedig kegyelmed szóval szólít meg valakit, akkor azt mondhatják: Széchényi István már mindenkit excellentiáz. Széchényinek az újabb korban keletkezett *kegyed* szó sem tetszett, részint mert hozzá szokván művelt európai nyelvekben a *you, vous, Sie* rövid megszólításokhoz, hosszalta azt, részint azt mondá: hány ember van, kinek kegyére, bármiként értelmezzük is azt, nem hivatkozhatunk; pl. vajjon a büntető biró hívhatja-e a büntettel vádlottat vagy a miatt épen elitéltet akár nagyságos, akár tekintetes úrnak, akár csak kegyednek is? És csakugyan Széchényi vala az, aki e tekintetben is merész újítással állott elé. T. i. utóbbi korban a *maga* czímezés is nagyon divatossá lett a népnél, mely ha nem maga szörü emberrel volt vagy van dolga, de még sem tekintetessel vagy nagyságossal stb., azt *maga* szóval tisztelé és tiszteli meg. Nagyobb polgári állásban levők, némely alattok, vagy náloknál alantabb állókat szintén magáztak. Ezt sem lehetett általánosan czímezési szóvá tenni. Igen, de azt mondá: *maga* és *ön* némileg együvé tartozó szók, miért ne lehetne az utóbbit is mint az elsőt, önállólag használni? Tehát legyen *ön* a megszólító általános czím, rövid is, nincsen is egy vagy más értelemben elkoptatva. És lett *ön*, melyet a nép, tudtomra soha és sehol nem használt, s ma már országszerte elterjedett.

Vajjon meg kellett volna-e e szót, mely bizon csak önkényen alapúl, és a melyet némelyek mindjárt kezdetben s újabb korban is megróttak, szintén megrónunk? Mi azt hittük, hogy nem.

Előlülő. Elnök.

Midőn a hivatalos nyelv magyar kezdett lenni, a praesident, praeses kifejezésére *előlülő* jött divatba. Az előljáró hasonlatára, mely már a régieknél pl. Molnár Albertnél is előjön, helyesen alkotott szó. Amde kiejtése elrettentő, kivált idegen ajkúak előtt. Később *elönök*, majd rövidebb hangzással (az *első* hasonlatára, mely a Müncheni codexben: előlső) *elnök* szülemlett. A *nök* képzőre ugyan azon észrevétel tétetett, hogy az se nem szép, se nem magyar, legalább kétes magyarságu. Nem szép, mert a magyarban túlságosan előforduló *k* végzeteket ismét egygyel szaporítja; kétes magyarságu, mert a hasonló képzőjü honosított szók, mint pohárnok, udvarnok stb. a szlávból jöttek át nyelvünkbe, a bajnok, tárnok szókat is a szlávok magokénak vallják (az első Miklosich szerint szerint szerbül: bojnik); és ha álnok (némely régieknél: álnak) kifogástalan magyar szó is, de tudtunkra csak egyedül áll nyelvünkben, mert a csarnok szó is a török csardak szóval látszik egyezni. Előjön a persában is *nak* képző, hanem hát ez is idegen. Ezen okokból is egyik társunk *elémber* (= elő-ember) szót hozott javaslatba, mint a némber (= nő-ember) hasonlatára helyesen alakultat és egészen magyart. Senki se fogadta el. De széles e hazában elmaradt az előlülő, és nem hallunk mást mint elnök, melyet mind rövidsége, mind további képzékenysége is (elnök-i, elnök-ség, elnök-öl, elnök-i-leg, elnök-l-et) ajánlának.

Vajjon megrovandó lett volna ez is a Szótárban?

Ragaszték. Rag.

A latin suffixumnak megfelelő magyar szó régebben *ragaszték* vala, még az akadémiai munkálatokban is. Ma helyette *rag* divik, még az új szóknak és gyökök önállósításának legnagyobb ellenségeinél is.

Növénytani nevek.

E század elejétől egészen a mai napig alig találunk merészebb szóalkotásokat, mint Diószegi-Fazekaséit az 1807-dik évben megjelent »Magyar Füvész Könyv«-ben. De a merészen alkotott új szók között egyetlen egy sincs, mely a jó vagy kellemes hangzásba ütköznék. S nem is tudom, hogy közel 70 év olta merész alkotásaik ellen valahol kikeltek volna. Csak egy, pl. a *b* betüből idézve az új alkotásu szókat: baltaczím, baktopp, bajnócza, berze, bibetyű, bodonpót, boglárpót, bogyópikk, bordalap, bordamag, borzon, bögretok, bundi, mind ezek eléggé igazolják jó hangzásu voltukat.

Azonban elemezzünk ezen munkából egy némely új alkotásu nevet.

Libatopp görög-latin néven chenopodium, épen az, a mi a német Gänsefusz, angol goosefoot. Ha most magyarítná valamelyikünk, alkalmasint lúdláb-at vagy libaláb-at írna. De tessék kiejtésére figyelni, nem okoz-e a két *l—l* a közvetlenül egymás után következő két szó vagy szótag elején kellemetlen hangzást? Hát ha még *l*-en kezdődő újabb szó járul hozzá, pl. lúdláb levele? Úgy látszik, észlelték ezt a finom nyelvérzéssel biró tudósok és alkoták a jobb hangzásu libatopp szót, habár *topp* mint toppan szó gyöke vagy törzse főnévként alig van általános szokásban (a székelyeknél hallható : egy toppot sem menek), legalább láb jelentésben sehol nem hallható.

Kötör latinul saxifraga. Ha most magyarítnók, kétségenkivül kőtörő-t írnánk. A szerzőknek a sok *ő* nem tetszvén, a legnagyobb merészséggel *kötör*-t írtak, melyet ma el nem fogadnánk s nem is tanácsolhatjuk senkinek a hasonló alakítást; úgy hogy gondolkoztam róla, nem kellene-e legalább kötöri-nek igazítni (mint a népies marka-köpi am. marka-köpő), de nem bátorkodám.

Hasonló alkatu szó a *kinincs* (= ki-nincs), görög-latinul : amorpha. Ma hihetőleg az alaktalan vagy formátlan szót használnók.

Egyébiránt az irodalomban, bármi tekintetben akár jelentésénél akár alakjánál fogva helytelenül használt szókat mi is roszaltuk, milyenek : *képvisel, közepette* (alany eset mellett), *külszenvedő* igéknek széltiben való ferde használata, *termelni* igének az általános producere értelmében a nyelvérzést bántó alkalmazása, *ujdondász* stb. stb.

Ami a régi nyelvet illeti, iparkodtunk időnk s erőnk korlátoltságához képest mind azon szókat fölvenni, vagy ismertetni, melyek eddig részint az Akadémia útján, részint némely magánosok, különösen Toldy Ferencz, Thaly Kálmán, s némi részben Mátyás Flórián szorgalmukból napvilágot látott emlékekben előfordúlnak, és akár alakjuk, akár jelentésöknél fogva a mai köznyelvtől elütnek. S hogy ezek a szófejtésre is mily befolyással lehetnek, ím egy-két példa : *egyetlen* Katalin Verses legendájában e helyett áll : *egyiglen*, régiesen : *egyéglen*, (mint esmég-ből is lett ismét), tehát ama szóban az *etlen* nem fosztó képző. *Heon* v. *héon* későbbi iratokban *hévon* am. üresen, pusztán, csupán, tehát *hiu*, a Müncheni codexben *heju* szótól annyi mint *hiuan*, mely szintén előjön a régiségben.

A legközelebbi multban alakult, mint a Nyelvőrben olvasható, némely társaink buzgalmából egy számos tagból álló — közel 50 számot tevő — s még mindig szaporodható társulat, mely nyelvtörténeti szótár létesítését tüzé ki czélul. Ez az igazi út, ennek már régen kell vala így történnie.

Feladatunk másik tárgyát tette az egyes szók nyelvtani sajátságainak följegyzése. Ide tartoztak a lényeges és irányadó szóalakok, melyek a többi alakitásokban vezérfonalul szolgálnak, még pedig azon minőségben, miként azok a magyar népség nagyobb részénél divatosak és az Akadémia által, illetőleg az irodalomban általánosan elfogadvák. Ezek fő- és mellékneveknél az egyes számbeli tárgyeset, s ahol ettől eltérés van, a többes szám alanyesete is, továbbá, de már csak utóbbi füzetekben, a személyragozásra vonatkozólag, az egyes harmadik személyrag, a mennyiben ez némely főnevekhez *j*-vel vagy a nélkül, vagy mindkét módon járul, pl. ház-a, kalap-ja, kert-e v. kert-je; megjegyezvén itt, hogy az irodalmi nyelv a *j*-t gyérebben használja, mint azt akár a mai népnyelvben tapasztaljuk, akár a régi nyelvemlékekben találjuk. Rendkövető igéknél hasonló följegyzések a (teljes v. független) mult, a szükséghez képest nemcsak a harmadik (mint tő-), hanem az első s 2-ik személyben is, továbbá a határtalan mód, s a *j* hasonulása esetében a parancsoló mód is.

A városok, faluk, puszták neveinél, melyekre nézve a -ra, -re helyragok czikke folyamában általános szabályokat is kisérlénk megállapítani, mindenütt fölirtuk, de ezen szabályoktól a tájszokás néha eltér, melyet az egész haza minden egyes helységére nézve nem ismerhetünk s vajha legalább e tekintetben nyertünk volna helyreigazitásokat

A szók értelmezésénél, mint legfőbb feladatunknál, minden lehetőt elkövettünk, hogy mind tulajdon, mind átvitt jelentésöket, és úgy egyenként vagy önállóan, mint viszonyított állapotjukban, mentől több példával felvilágositsuk: először és kiváltkép a köz életből, hová különösen a közmondatok is számíthatók, 2-odszor jelesebb iróinkból, 3-adszor a régibb, 4-edszer a tájnyelvből.

Hátra van még szólanom a szóelemzés vagy szófejtésről, s ezzel összeköttetésben az idegen nyelvekbeli rokon hangzásu és jelentésü szókkal egyeztetés- vagy összehasonlitásról, mint kitűzött munkásságunknak minden tekintetben legnehezebb részéről; nemcsak azért legnehezebbről, mert ezen téren csak újabb, mondhatni legújabb időben történtek jelentékenyebb mozgalmak, s ez okból is ezen eljárás két ember tehetségét — bárkik legyenek azok — határtalanul felülmulja, hanem azért is, mert ez már régibb s teljesebb külföldi buvárlatokban kitünő iróknál is tetemes részben csak hypothesiseken — föltevéseken — alapszik, úgy hogy pl. a nagy hirü Bopp Ferenczcnek »Glossarium Comparativum«-ában mind untalan e kifejezésekkel találkozunk: ut mihi videtur, forsitan, probabiliter.

Azonban munkánkban a szófejtés kikerülhetlen vala, már csak azért is, mert a magyar helyesirás a szófejtésen alapszik. De más részről az gyakran világot vet az értelmezésre is.

Az idegen nyelvekbeli hasonló szók rokonitását pedig már nyelvészetünk újabbkori jelentékeny fejlődése is hangosan követelte. S ide számíthatjuk különösebben Hunfalvy Pál, Fábian, Budenz, Vámbéry s a külföldiek közől Schott Vilmos munkálatait.

Azonban a szófejtésben és hasonlitásban nemcsak tárgyilag egyes szókkal volt dolgunk, hanem mindenek fölött nyelvbuvár honfitársaink nagy részének egymással ellenkező elveivel is kellett, egy vagy más tekintetben küzdenünk.

T. i. némelyek épen nem akartak más kútfőt elismerni nyelvünk elemzésében, mint csak magát saját nyelvünket. Még a jelesbek is így szólának: családosítsuk elsőben nyelvünk összes szavait, elemeit, és csak azután bocsátkozzunk az idegen nyelvekbeli szókkal rokonitásba.

Mások épen ellenkezőleg azt vitatják, legalább vitatták: semmit se elemezzünk saját nyelvünkben, csak ha fejtegetéseinket rokon nyelvekből birjuk igazolni vagy támogatni. És itt is csak bizonyos nyelvfajokra szorítkozzunk.

Az első osztálybeliek közől is némelyek minden szófejtés alapjául csak a régi nyelvet tekintik es annyira mentek és mennek, hogy pl. Döbrentei s mások is irataikban a világért sem használtak, vagy használnának mássalhangzós multat, mert a régieknél többnyire önhangzós multat találnak; holott ez legfölebb a forditásokra nézve áll, az eredeti magyar iratokban pedig — kezdve a Szentpéteriek Végzésétől Pázmányig s ezen innen még inkább — mindkét mult vegyesen fordúl elé; sőt a régi bibliaforditásokból, vagyis azok nagyobb részéből — mint egyik értekezésemben fejtegetém — jeles és elvitázhatatlan szabályokat alkothatunk magunknak.

Vannak továbbá, kik a régi iratokban eléjövő nyelvet idegen hittanitók hibás forditásának, majd Káldi György, Pázmány Péter korában s ehhez közelebb az uralkodó latinismusnak tulajdonitják, melyet a XVIII. és mostani században szerintök a germanismus váltott fel stb. — De az egész régi nyelv épen nem csupa latinismus és germanismus, főleg amikre én sokat tartok, az eredeti művek s levelezések.

Van olyan is, aki semmi más tekintélyt el nem ismer, mint a népnyelvet, még pedig csak az élő népnyelvet. Neki régi nyelvemlékek, jeles irók munkái, amennyiben a jelen élő népnyelvtől eltérnek, — megjegyzendő csak azon népnyelvtől, melyet körében ismer, mert hiszen az összes népnyelvet ő nem ismeri, nem ismerheti — mind semmi. S kivánja, hogy maga az Akadémia által ekkép a népnyelv ellen elkövetett hibákat az Akadémia igazítsa ki. Ily módon bajos volna vele vitatkozni is, de szerencsénkre vagy az ő szerencséjére (mert talán el fogja tévedését ismerni) maga magát czáfolja meg. Ott találjuk egyik munkájában (Magyarosan) e szókat: rag, névrag, személyragozás, irodalom, ismétlés, elemzés, eszme, érzelem, szabály, szellem, észlel, idom, viszony, viszonyít, árnyalat, tájékozás, rokonszenv stb. és ki nem tudja, hogy ezek valamennyien a szófejtés és szóhasonlat — analogia — alapján, tehát épenséggel nem a nép ajkán szülemlettek. — A többi közt a *sem* ellen így szól: »A magyar semmit se tud a *sem* és *se* közti különbségről, mindenkor *se*-vel él. Azonban e vitatás közben is *semmi* és *senki* szókat ir, nem *se-mi*-t és *se-ki*-t. Holott ha nincs *sem* a magyarban akkor sem-mi (sem-mi) senki (= sem-ki) sem lehet, pedig a nép is mindenütt így hangoztatja. A *se* rövidebb alakot mi is ajánljuk, de főleg euphóniai okból, amidőn t. i. még egy más *sem* vagy *nem* fordul elé ugyan-

azon mondatban pl. se nem, semmit se, de a sem létezését tagadni lehetetlen. — Szerénte *ban ben* sincs, hanem mindenütt és mindig csak *ba be*. Ha mi a régiségre hivatkozunk, hogy ben mellett gyakran nem be, hanem bele, pl. menyországbele, vagy bel volt pl. beltelik, ha azt mondjuk, hogy bele viszonyszótól származva, ból ből helyett is sok régi iratban balól, belől található, hogy a XVI-dik századbeli eredeti levelekben, melyek az akkori népnyelven írvák, mert többnyire nem tudósok irták, ban ben olvasható, azt feleli: Hja, akik azon leveleket, nyelvemlékeket irták, mind nem tudtak magyarúl. Csak az élő nép és Gyergyai tud magyarúl. Tehát ha mi és minden most élők, még Gyergyai polgártársam is, elköltözünk ez árnyékvilágból, az ő elve szerént az utánunk jövők, kell hogy minket elhúnytakat, már ennélfogva is a tudatlanok közé sorozzanak! — Mintegy 140 nyomtatott lapon irtó harczot ví a külszenvedő igék ellen: hogy *tatik tetik* (*atik etik*) nincs a magyarban, hanem csak *ódik ődik* az igazi szenvedő; s hogy *tat tet, at et* csak miveltető s az Akadémia saját munkáiban is ezeket: fölcseréltetik, fokoztatik, ragoztatik, használtatik, kitétetik stb. ha magyarosan akar írni, mindenütt igazítsa ki ekképen: fölcserélődik, fokozódik, ragozódik, használódik, kitevődik. Sokszor a kiigazítás az íge többes 3-dik személyében is történhetik; ami áll, de vajjon elősegíti-e mindig a szabatosságot, más kérdés, pl. ezt: a titkár jelentése felolvastatott, ekképen igazítja ki: a titkár jelentését felolvasták. — Már pedig valamint e kifejezések: azt mondják, azt beszélik, több személyre vonatkoznak; úgy ez is: felolvasták. Csak azt nem tudom, ha többen egyszerre olvasták-e fel vagy egymás után! A Hiszekegyet nem igazította ki, pedig érdekes lett volna hallani a fogantódék, szülődék, megfeszítődék, eltemetődék szókat. *Születik* külszenvedőt ő is elismeri, hogy létezik a nép nyelvében, én még a *találtató* szót is hallottam az ország legtöbb vidékében a Maros mentétől a Dunáig. Nem is arról van szó, hogy derűre-borúra használjuk a külszenvedőket — a szerzőnek s némely más nyelvészeinknek is szokásuk a találtakon kívül még számtalan példát csinálni magoktól is, hogy jobban elrettentsenek bennünket, de ez túllövés a czélon — hanem arról van a szó, hogy megvannak azok nyelvünkben s annak helyén lehet is, kell is azokat használni. — Végül még azt is mondja: »Hogy azon egy rag két viszonyt jeleljen, e(z) kificzamodás, ily bénaság egy nyelvben nem lehet.« Szolgálok vele. A mandsu nyelv szintén ugyanazon képzőt használja, mely *bu* alakú, mind szenvedő (passiv), mind miveltető (factitiv, transitiv) igék alkotásában, pl. *khôasa-me* = táplálni, *khôasabu-me* = tápláltat-ni, (être nourri, és: faire nourrir v. ordonner de nourrir); így *ili-me* = álla-ni, *ilibu-me* = állít-ni régiesen állat-ni; továbbá: visszatartóztat-ni, és: magát visszatartóztat-ni (stellen, auf-, hin-, feststellen; aufhalten, zurückhalten és: sich enthalten). Hasonló *foro-me* = fordít-ni, (ab-, umwenden), *forobu-me* = fordíttat-ni, és fordúl-ni (wenden lassen és sich wohin wenden). Maga a *bu-me* íge am. adni.

Mi tehát, röviden egybefoglalva, azt tartottuk: »Mind ezen elszámlált elvek együtt véve, ú. m. nyelvünk sajátsága, még pedig mind a régi nyelvemlékekben, mind az élő s különösen tájbeszédekben, továbbá az idegen nyelvekbeli rokonságok a hasonjelentésű és hangzatu szókban és szóalakokban, még pedig itt is nem csak a közelebbinek vélt, hanem távolabbi nyelvfajban vagy családban is, megbecsülhetetlen kincsbányák nemcsak az egyes nyelvekbe és néptörténelembe hatolás, hanem általában az emberi szellem bővebb megismerése tekintetében is. De ha kiszakítva, valaki a nyelvészetben, különösen a szófejtésben csak egyik vagy másik elvet vagy szakot vallja egyedül irányadónak, ez félszegség, vagy, ha tetszik, egyoldalúság. Válaszszon valaki tanulmánya tárgyául egy vagy más szakot, csak azt ne higyje, hogy egyedül ő jár az idvezítő úton. Csak mindnyájunkközt feloszlott, és együttes munkásság juttat a kivánt czélhoz.

Ezen általános elveket illetőleg, úgy hiszem, alig találunk jelesb nyelvészeink többségénél kifogásra vagy ellenkezésre.

Más kérdés, ha a részletes végrehajtásban megfeleltünk-e csak félig-meddig is e feladatnak?

Határozottan felelek reá, hogy: nem.

A Grimm testvérekkel, kiknek saját nyelvkörökbeli képessége és képzettségéhez legtávolabbról sem hasonlíthatom magamat saját körömben, már kezdetben nyolczvannál több tudós szövetkezett szótáruk készítése végett oly nyelvben, melyben már annyi előzmények, annyi gyűjtemények állnak vala rendelkezésökre. S mily kis porszem valánk mi ketten azon hatalmas szövetkezők mellett, mily kis porszem vala azon anyaggyűjtelék, mely a mi rendelkezésünkre állott, midőn működni kezdénk! És mégis nemcsak nálunk szükséges egy toldalékkal pótolni a hézagokat és kiigazítni a hibákat; hanem az említett szótárhoz is épen most gértetik kiegészítésül két kötetnyi munka. (Hoch- und Nieder-Deutsches Wörterbuch der

mittleren und neueren Zeit zur Ergänzung der vorhandenen Wörterbücher, insbesondere des der Brüder Grimm. In zwei Bänden von Lorenz Diefenbach und Ernst-Wülcker).

A Szanszkrit szótár készitői roppant előkészületeik és hasonlíthatlan készültségök mellett még a munka teljes befejezte előtt u. m. az V-ik kötetben közel 50 ívnyi javitásokat és pótlékokat adtak (»Verbesserugen und Nachträge« czímen).

Még a szófejtés némely részletezését kell egy-két szóval megemlítenem.

A szófejtésben vagy elemzésben, mindenek előtt a gyökkel van dolgunk. A gyök Heyse Nyelvtudományi Rendszerében annyi mint »a szónak elemzési ős alakja« (Etymologische Urform des Wortes). A magyar nyelvben kétféle gyököt lehet megkülönböztetni: először mint önállót, vagyis önmagában is használt szót, melyet alig lehet tovább elemezni, pl. ad, becs, begy, dal, ég (ige és név), ér (ige és név), fa stb. stb. Az emberi test részei, kivált a külsők v. láthatok igen jellemzőleg nagy részben ily egyszerű szókból állanak pl. agy, fő v. fej, arcz, kép, haj, szem, fül, orr, száj, íny, fog, nyak, kar, kéz, ujj, hát, far, láb, bőr, hús, vér stb. A másik nemü gyök pedig az, melyet önálló szóként nem használunk, s neve lehet puszta v. tiszta gyök v. elvont gyök, pl. csör (csör-d-ül, csör-d-ít, csör-ög, csör-ömp-öl, csör-tet származékokban). Némelyek amaz elsőt élő, ezen utóbbit holt gyöknek hívják. A neveken nem akadunk fenn.

Nagyobb bajnak látszik, hogy némelyek a puszta gyökökig elemzést nem helyeslik. Azonban külföldön a legjelesebb nyelvtudósok, több kevesebb megszoritással, s több kevesebb szerencsével, de mindenkor figyelemmel vannak szófejtéseiknél a gyökökre. Ilyenek a többek közt Bopp, Benfey, Pott, Heyse, Curtius, Vullers (az utolsó, persa szótára végén: Index radicum verborum persicorum) stb. A magyarban is nem mi voltunk a kezdők. Kresznericsnek jelesnek ismert és koszorúzott munkája a gyökrendszeren alapúl.

Hogy alig van nyelv, melyben az elemzés egyszerűbb volna mint a magyarban, bajosan fogja valaki tagadhatni, kivált ha tudja, kogy régibb nyelvemlékeinkben, kezdve a XII-ik vagy akárcsak a XV. századtól a ma élő nyelvig, gyökök tekintetében alig van lényeges eltérés. A külföldiek közől legyen szabad a nagyon ovatos Curtiusnak egyik kiválólag feltüntetett példáját idéznem. »Vegyük adott példaként — úgy mond — a görög *ἐ-τί-θε-το* szóalakot: a nyelvtan ezen alaknak minden más részét kimutatja, t. i. *ἐ* jelenti a multat, a kettőztetési *τι* a jelentörzset vagyis a tartóst, *το* egyes harmadik személy a media formában, tehát szembeötlőkép *θε* a gyök«. Eddig Curtius.

Ha már most tekintetbe veszszük, hogy ezen *θε* győk, ily tisztán nem mindenütt jön elé az egész *τίθημι* szó hajtogatásában, mert vagy többnyire kiséri őt a *τι* szórész, vagy pedig a gyök rövid *ε*-je egybeolvasztás által hosszú *η*-vé változik; és ha a magyar rokon hangzásu és jelentésü *te* v. *té* gyököt állítjuk vele szembe, azt találjuk, hogy a magyar *té* a ragozásokban alig szenved valamely változást, ú. m. a mutató mód jelenében csak *sz*-et vesz magához: *té-sz* (a harmadik személyben *tész-én* is), a többi időkben, módokban, és formákban pedig az *sz*-et elhagyva csak a *té* gyök szerepel u. m. első mult *té-v-e* (régiesen tőn=té-e ön), 2-ik mult: *té-tt*, jövő *té-end*, parancsoló és kapcsoló mód *té-gy* dé a többi személyekben szokottabban szintén rövid *é*-vel: *té-gy-ek*, *té-gy-én*, határtalanban *té-n-ni*, a tehető módban: *té-het*, a miveltetőben: *té-tet* v. *té-tet* stb. Ki nem látja a magyar elemzés egyszerűbbségét a görögé fölött?

A rokon nyelvek segitségével pedig a kétesebb gyökök is világitást nyernek, pl. *üldöz* szó mellett megvan ugyan a régi Halotti beszédben az *üldet* (ebben: üldet-vé-től azaz üldetjé-től) s ha elvonjuk a képzőket mindkettőből marad az *üld* szórész, de ezt legalább tudtomra önállóan nem használja nyelvünk; ámde használja a mongol, mely mint ige azt jelenti amit a magyar üldöz. *Zálog* szónak, melyet Miklosich szláv szónak bélyegez, megfelel a mongolban *zolik* vagy *dzolik*, de itt a törzs *zoli* mint ige szintén használatban van s azt jelenti elzálogosítni (verpfänden). *Busás*-nak nem tudjuk bizton a törzsét vagy gyökét, de *busa* a mandsuban am. sok (viel), és úgy hiszem elvitázhatlan törzse a busás szónak. Igy a mandsu *gôni-me* = gondol-ni.

Némely társaim ez előtt 40 évvel készült munkám miatt, melyet ha mai napság irnék, megvallom, másként irnám, azon aggódának, hogy bölcselmi s metaphysikai elvekbe bocsátkozunk. Azonban állíthatom, hogy ezeket teljesen mellőztük. Legfölebb inductio utján és csak a magyar nyelvre szorítkozva érintettünk meg egyet mást.

Heyse ugyan azt mondja, hogy a bölcseleti nyelvészet nem állapodik meg a történelmi nyelvtényeknél, hogy ezek az ő számára csak az alapot alkotják, melyre ő tovább épít; s különösen kiemeli e tekintetben Humboldt Vilmos és Steinthal nyelvtudósokat. De mi ilyesekbe, mint érintém nem bocsátkoztunk s ilyenre képeseknek nem is tartottuk magunkat; a mi kevés pl. a Személynévmás czikk végén elé is jön, ezt is Heyse okoskodásai nyomán irtuk, s reá világosan is hivatkoztunk.

Legtöbb hibát követhettünk el azon szóknál, melyeket egy vagy más nyelvész idegen eredetűeknek tart. S leginkább eléjön ezen eset az igazi vagy vélt szláv szóknál. Azonban e tekintetben legujabban egy kitünő tudós — Miklosich — munkáját birjuk, kinek tekintélyére építve egy toldalékban némelyeket kiigazíthatunk, noha ő sem fejti ki mindenütt részletesen az egyes elemeket, és könyve címe daczára, némely szláv szókat is a magyarból származottaknak vall.

Már föntebb sejdittetém, hogy a külföld példájára is e munkához egy Toldaléknak kell járúlnia. Részemről fölajánlám hátralevő napjaimban még csekély erőmet egy ily Toldalék készítésére, azon reményben, hogy az eddigi jeles anyaggyüjteményeken kivül polgár- és tagtársaim közöl azok, kiket ez ügy érdekel, s kiket közvetlenül meg fogok keresni, segéd kezet nyujtanak.

Még egy kellemetlen körülményt kell megpendítenem. Meg kell pedig pendítenem Czuczor társam dicső emléke tekintetéből is. T. i. Czuczor és én a külföld előtt, az »Allgemeine Deutsche Encyclopaedie« czimű munkában bevádoltattunk, hogy a történelmi hasonlító nyelvbuvárlat ellenségei vagyunk. Aki a czikket közölte, nem tudá, mi volt vitatkozásunk tárgya. Valamint minden félszegség vagy egyoldaluság, úgy az ellen is, hogy egyedül csak rokon nyelvekben s itt is csak némelyekben keresendő az üdvösség, azon elvekkel összhangzásban, melyeket föntebb kifejték, felszólaltunk; felszólaltunk volt pedig ismételve mindaddig, míg a tárgyilagosság teréről le nem szoríttatánk. De hogy ellenségei voltunk volna a történelmi hasonlító nyelvbuvárlatnak, azt munkálatunk csaknem mindenik lapja megczáfolja.

Végül a Tisztelt Akadémia irányában azon kimondhatatlan becsü bizalomért, hogy ily nagyszerü munkálattal engem is megtisztelni méltóztatott, örök hálámát nyilvánítván, bátorkodom megérinteni, hogy részemről is elkövettem mindent, hogy a bizalomnak éltem más bokros teendői között is erőmhöz képest megfelelhessek; s merem állítni, hogy erre nézve 26 év alatt kedvem e munkában soha nem lankadott. Az előttem töretlen, göröngyös út mentse ki a teljes siker hiányát. Egyébiránt a magyar nyelvre vonatkozva százszor nagyobb igazsággal elmondhatom magamról, amit egy nagynevü szótáriró — Vullers — mondott ön magáról a persa igegyökök fejtegetésénél:

»Accipe igitur, lector benevole, hosce conatus, tamquam exiguam symbolam, quae affertur studio lingvae (hujus) investigandae et accuratius cognoscendae, et si quid boni in libro inveneris, Deo honorem tribue, errori autem indulgeas quaeso, quum errare humanum esse optime scias.«

Budapest, 1874-ik évi ötödhóban.

Fogarasi János.